KLÂSİK TÜRK ŞİİRİ TENKİD TERİMİ OLARAK "MUHAYYEL", "PÜR-HAYÂL" VE "HAYÂL-ENGÎZ"

***AÇIKGÖZ, Nâmık**
TÜRKİYE/ТУРЦИЯ

ÖZET

Klasik şairler, kelime ve kavramlar arası ilişkiyi, renk, şekil, muhteva, mahiyet ve fonksiyon açılarından kurarak şiir söylerler. Bu ilişki kurmayla oluşan şiir "muhayyel", daha yoğun bir şekilde yapılan kurgulamayla söylenen şiire ise "pür-hayâl" denir. "Hayâl-engîz" terimi ise, "muhayyel" veya "pür-hayâl" şiirdeki kelime ve kavram ilişkisini o güne kadar fark edilmemiş yönlerdeki kurgulamayla yapmak, demektir. Şâirler bunu yaparken, kendisinin ve okuyucuların mevcut birikimlerinde bulunan kelimeler arası ilişkiyi, daha önce fark edilip kullanılmayan ayrıntı ve arka planlara göndermeler yaparak yeni bir zihnî faaliyetle ortaya çıkararak kurmaktadır. Şâirler, önce kendi işlettiği zihnî süreç ile yaşadığı keşif duygusunu. mısra ve beyitleriyle okuyucuyu da yaşatarak, onların hayal sınırlarını aşmasına yol açmaktadırlar; yani, yaygın tasavvur, ilişki ve **hayâl**leri, yeni ilişkilerle harekete geçirerek daha önce başka şâirler tarafından kurgulanmış olan hayalin sınırlarını aşan bir tavır sergilemektedirler. Tezkirecilerin "hayâl-engîz", diye tavsif ettikleri şiirler, bu tür şiirlerdir.

Anahtar Kelimeler: Şiir, tenkid, kurgulama, hayal, muhayyel, pür-hayâl, hayâl-engîz.

ABSTRACT

Classical poets compose their poems by finding relationships between words and concepts in terms of color, shape, content, character, and function. These types of poems created through finding connections are called "muhayyel (imaginary)", and the poems with deeper fictional aspects are called "pür-hayal (full of imagination)". The term "hayal-engiz (activating imagination)", on the other hand. refers to making connections

* Prof. Dr., Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muğla-TÜRKİYE
nacikgoz@mu.edu.tr

that have never been made betvveen words and concepts of “muhayyel” and “pür-hayal” poems. Poets do this by finding heretofore unnoticed details and background references through a new intellectual activity. The sense of discovery that the poets experience by their own intellectual processes transfers to the readers through the poetic lines and couplets, and make them push the boundaries of their imaginations. These are the kinds of poem called “hayal-engiz” by *tezkire* writers.

Key Words: Poetry, criticism, fictive, imagination, imaginary, full of imagination, activating imagination.

Klâsik Türk Şiiri, yaklaşık 600 yıllık bir sürede, çok köklü bir edebî gelenek olmuştur. Bu kadar uzun sürede oluşturulan bir şiir geleneğinin, sâdece şiir söyleyip bir tenkid zihniyeti geliştirmediği düşünülemezdi. Ancak, bu güne kadar, birkaç çalışma dışında, bu dönem şiirinin tenkid anlayışı ve terminolojisine dâir hacimli ve doyurucu bir çalışma yapılmamıştır.

Klâsik şiir geleneği, kurallarını baştan koyduğu için, şâirler, şiir söylerken, daha başta bu kurallara uymakla, bir tenkidî zihniyeti tatbik etme tavrı sergileyerek bir tür oto-kritik yapmaktaydılar. Bunun dışında, şiirlerin eleştirisi, ya bizzat şâirin kendi veya başkasının şiirlerinde veya esasen bir biyografi metni gibi görülen şuarâ tezkirelerinde yapılmaktadır. Çünkü tezkirelerde, çoğu tezkire yazarı, ele aldıkları şâirin şiirleriyle ilgili genel görüşlerini, genel dilden aldıkları kelime veya terkiplerle ifâde ederler. Bunlar, “âb-dâr, belîğ, bezle-senc, fasîh, garrâ, güşâde, hayâl-engîz, latîf, lâtîfe-gû, mevzûn, muhayyel, pesendîde, pür-me’ânî, rakîk, rengîn, revân-bahş, şîrin, rekîk, selîs...” gibi kelimelerdir.

Her birisi ayrı ayrı incelenmeye ve bir terim olarak içleri edebî eleştiri terimi olacak şekilde doldurulmaya muhtaç olan terimlerden birisi de **hayâl-engîz**’dir. Bununla berâber, gene “hayâl” kelimesi etrâfında oluşturulmuş bulunan “muhayyel, pür-hayâl” gibi kelimeler de, tezkirelerde benzer anlam alanına işaret etmek üzere kullanılmıştır.

Yapı itibâriyle, Farsça türemiş birleşik kelime olan **hayâl-engîz**, Arapça **hayâl** ve Farsça **-engîz** kelimelerinden oluşmuştur.

Türkçe sözlükler, **hayâl** kelimesinin şu anlamlarda kullanıldığını belirtirler:

Misâlli Büyük Türkçe Sözlük: 1. Aslı olmadığı halde, zihinde kurulan

şey. **2.** Bir kişi, olay veya nesnenin zihinde canlanan, biçimlenen sûreti. **3.** Geçmişte yaşanmış bir şeyi zihinde canlandırma, hatırlama. **4.** var olmayan şeyleri varmış gibi zihinde tasarlama yeteneği, tasavvur etme gücü. **5.** Bir şey veya kimsenin parlak bir yere akseden şekli, görüntü. **6.** Düşünce. **7.** Gerçekleşmesi imkânsız veya güç olan fikir, düş, rüyâ. **8.** Hayâlet. **9.** Kuruntu. **10.** İyice seçilemeyen, belli belirsiz görülen şey, gölge, karaltı. **11.** Resim veya şekillerin bir ışık kaynağı tarafından bir perdeye aksettirilmek sûretiyle oynatılan gölge oyunu[1].

Türkçe Sözlük (TDK): 1. Zihinde tasarlanan, canlandırılan ve gerçekleşmesi özlenen şey, düş, imge, hülya 2. Belli belirsiz görülen şey, gölge, 3. fiz. Görüntü. 4. psikol. İmge[2].

Hayat Büyük Türk Sözlüğü: 1.Bir şahıs veya şeyin insanın aklında canlanan şekli. 2. Asıl ve hakikati olmaksızın canlandırılan, görüldüğü sanılan şey. 3. Gölge gibi az ve karışık surette görünen veya hatıra gelen şey. 4. Bir şey veya şahsın suya, aynaya vesaireye akseden şekli. 5. Kuruntu[3].

Osmanlı Türkçesi Sözlüğü: 1. İnsanın kafasında tasarladığı, gerçekleşmesini düşündüğü şey, düş, imge, hulya. 2. Kuruntu, kurgu. 3. Perde oyunu, Karagöz. 4. Belli belirsiz görünen şey[4].

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Bir şeyin zihinde cisimlenen sureti. Aslı esası olmadan zihinde tasarlanan şey. Kuruntu, vehim. Bir nesnenin su, ayna, cam vb. gibi parlak zeminlerde bıraktığı akis. İmge… İnsanın dış dünyadan algıladığı unsurları zihninde biriktirerek bunları duygu ve düşünceleriyle birleştirip bir tasarı dünya hâline dönüştürmesine *hayâl âlemi* denir[5].

İngilizce sözlüklerde ise hayâl kelimesinin anlamı şu şekilde verilmiştir:

Redhause: 1. An incorporeal form as seen in imagination, a reflection in a mirror, etc. 2. A spectre, ghost, apparition. 3. The imagination, fancy. 4. The phenomenal universe. 5. thing scarcely visible. 6. A scarecrow. 7. *(poetry)* **An imaginative amphibology[6].**

Steingass: A phantom, ghost, spectre, apparition, vision; a day-dream; imagination, reflection, fancy, idea; thought, meditation; a malkin or scarecrow[7].

Görüldüğü gibi gerek Türkçe ve gerekse İngilizce sözlüklerde, **hayâl,** kelimesinin anlamı, **zihin, akıl, şey, algılama, tasavvur, tasarlama, kurgulama, canlandırma, yansıma, imge, belirsizlik** gibi kelimeler

yardımıyla açıklanmaktadır. Demek ki **hayâl,** bu kelimelerin tamamıyla ilgilidir ve anlam alanı oluşturulurken, bunlardan bir kaçının delâlet ettiği kavram kullanılmalıdır.

Aslında **hayâl** olgusunun anlam alanıyla ilgili kelimeleri beş grupta mütalaa etmek mümkündür: İlk grupta, **zihin ve akıl;** ikinci grupta **şey** (kavram, olay, tabiat, insan vs. Yani obje.); üçüncü grupta ise, **algılama, tasavvur, tasarlama, kurgulama, canlandırma, yansıma;** dördüncü grupta ise, **belirsizlik** gibi kelimeler yer almaktadır. Son grup ise, bu işlemin sonunda oluşturulan **imge**'dir. O halde, **hayâl**'in teşekkülünde, beyinsel olarak bu beş grup unsur arasındaki ilişki söz konusudur. Şüphesiz bu işlem, beyin, akıl ve zihin kelimeleriyle ifade edilen merkezde oluşur. Dış dünyadan algılanan şey, beyindeki hücreler arası iletişim ve uyarılarla işlenir. İşte tam bu anda, şâirin söylemek istediği imge, okuyucu tarafından keşfedilir ve böylece, şâirin kurgulama ve tasavvur anında yaşadığı keşif heyecanı, okuyucu tarafından da yaşanır. Edebî haz denilen duygu, bu hazdır. Genel dilde, "çarpıcı, etkileyici, sarsıcı" gibi sıfatlarla ifâde edilen durum bu keşif heyecanıdır. Bu iletişim, uyarı ve heyecan sisteminin biyolojik olarak anlaşılması için, nörolojik ve nöro-linguistik etüdlerinin yapılması ve hangi hücrelerin ne tür asitleri harekete geçirerek böyle bir heyecanı oluşturduğunun belirlenmesi gerekir.

Akıl, objeleri ve kavramları algılar ve zihne yansıtır; zihin de bunlar arasındaki ilişkiyi kurup tasavvur eder, tasarlar. Tabii ki, şâirin objesi kelimelerdir ve şâir, kelimeler arası ilişkiyi, **renk, şekil, muhteva, mâhiyet** ve **fonksiyon** açılarından kurgular ve tasarlar. Ortaya çıkan sonuç, artık o "şey"in aslı değil, zihnin sentezleyip oluşturduğu yeni bir terkiptir. Bu işleyişte, **belirsizlik** özelliği, diğer kelimelerle kurulan ilişkiler esnasında, objenin görmezden gelinen nitelikleridir. Şâir, bunu bir **soyutlama** olarak gerçekleştirir.

Lafz (metindeki kelime) ve **mânâ** (anlatılmak istenen) arasındaki ilişkinin çok yönlü, mantık sınırları içinde ve sağlam bir şekilde kurulmuş, yaygınlaşıp doygunluğa ulaşılmamış ve eskitilmemiş (hâyîdeleşmemiş) olması, o şâirin hayâl unsurunu başarılı bir şekilde kullanmış olduğunu gösterir.

Meselâ, Fuzûlî'nin aşağıdaki beytinde, **gülen dudak-ağlama, dağınık saçlar-sergerdanlık** arasındaki ilişki bir **mahiyet** ilişkisi olarak tasavvur edilmiştir. Keza, **gülen dudak-dağınık saç, ağlama-sergerdanlık** arasındaki ilişki tasavvuru da, aynı şekilde bir **mâhiyet** ilişkisiyle gerçekleştirilmiştir:

Benim kim bir leb-i handân için giryânlığım vardır
Perîşân turalar devrinde ser-gerdânlığım vardır

Şâir burada, "gülen dudak" ile "ağlama" arasındaki ilişkiyi, benzerlik değil, zıddiyet açısından kurmakta ve bunun yanı sıra, dudağın kırmızılığı ile kanlı göz yaşı rengi arasında bir benzerlik tasavvur etmektedir. Ayrıca, "perîşânlık" ile "ser-gerdânlık" arasında, yaygın ilişkiyi tekrarlayan şâir, bunları, "perîşân-giryân-sergerdân" ile âşığın içinde bulunduğu psikolojik durum; "perîşân" ile "leb-i handân" arasındaki ilişki ile de, sevgilinin psikolojik durumunu yansıtması ve bütün bunlar arasındaki ilişkiyi de, ümitsiz aşk çerçevesine yerleştirmesiyle, **hayal**'in sınırlarını zorlamıştır. Yani, kelimeler arası yaygın ilişkiyi, yeni ve yaygın olmayan zeminlerde genişletmiştir.

Yukarıda izah ettiğimiz kadarıyla bu beyitte, **hayâl** olgusu sağlam ve mantıklı bir şekilde kurulmuştur. Benzeri tasavvurlar, pek çok şâir tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Bu tür beyitler **muhayyel** veya **pür-hayâl** olarak tavsif edilmektedir. Dikkat edilirse, bu tür tasavvurlar, yaygın veya alışılmış veyahut da çok tekrarlanan kullanımlardan, nisbeten farklılaşarak oluşturulan tasavvurlardır.

Ahdi, tezkiresinde, Cemâlî'nin şu beytinin **pür-hayâl** olduğunu söyler[8]:

Gerçi dirler o şehüñ kavsi kazâ, tîri kader
Tîr-i per-tâv idemez kavs-i kazâ tîri kadar

Tezkire yazarı, bir münekkid olarak davranıp şâirin bu beyitteki, sevgilinin kaş ve gözünü, "yay-ok" benzetmesi üzerinden "kaza-kader" ile ilişkilendirmesini "pür-hayâl" olarak değerlendirmektedir. Yaygın olan kelimeler arası ilişkide, kaş ve gözün yay ve oka benzetilmesidir ama şâirin bu ilişki aşamasından bir adım daha ileri giderek kaş ve gözü zikretmeden, onun müşebbehün bihlerinden hareketle kaza ve kaderi anlatması, şâirin kelimeler arası ilişkide, ilişki alanını genişletmesi, "pür-hayâl" olarak adlandırılabilir.

Buradan, **-engîz**'e geçebiliriz.

Farsça'da **engîhten** fiili, "Bir şeyi bir şeyden ayırmak veya gürültülü, yahut karışık bir hal vücude getirmek manalarına, koparmak, karıştırmak, depretmek." anlamlarında kullanılmaktadır[9].

Devellioğlu'na göre, Farsça fiil kökünden türetilen **–engîz** ise, **"**koparan, karıştıran, depreten" anlamlarıyla bir isme eklenen muzâri köktür[10]. Mürsel Öztürk, fiile "uyarmak" anlamını vermiştir[11]. Bu anlamdan hareletle, **-engîz**

için "uyaran" anlamını vermek mümkündür. İsmail Parlatır ise, kelime için, **"**Eklendiği söze 'oynatan, fırlatan, hareket ettiren, arttıran' anlamları vererek birleşik söz kalıpları oluşturur." tanımı yapar[12].

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere **-engîz**'e, "koparan, karıştıran, depreten, uyaran, oynatan, fırlatan, hareket ettiren, arttıran" anlamları verilmiştir. Görüldüğü gibi **engîz** muzâri köküne verilen anlamlarda bir hareketlilik, bir ettirgenlik söz konusudur. Bu özelliğiyle **-engîz**, eklendiği ismin statik durumunu, dinamik hâle geçirme vasfına sâhiptir. Yani, şâirler tarafından daha önce tasavvur edilip kurgulanan ve zamanla alışılıp doygunluğa ulaşılan hayallerin, o güne kadar işlenmemiş yön ve özellikleriyle, yeniden üretilmesiyle, kelimeler arası ilişki, alışılmış statik durumdan dinamik duruma geçer. Klâsik şâirler, kelimeler arasındaki ilişki kurgulama ve tasavvurunu gerçekleştirirken, yoğun bir zihnî faaliyet içindedirler ve bunun sonucu olarak da, daha önce çokça kullanılıp yaygınlaşarak eskitilmemiş yeni bir ilişki kurgulaması gerçekleştirmektedirler. Zekice kurgulanan bu tasavvuru okuyucunun da kavrayıp algılayarak zihinsel bir uyarılmayla söylenene ve anlama ortak olması, keşif heyecanı uyandıran bir edebî hazdır. Demek ki, söz ile anlam arasında, yaygınlaşmamış ilişkiler kurarak okuyucuyu zihnî faaliyete sevk edip keşif heyecanı yaşatan zekice buluşlarla söylenen şiirlere, "**hayâl-engîz** şiir" denir. Benzer şekilde, **muhayyel** ve **pür-hayâl** terimleri de aynı amaçla kullanılmıştır. Tezkire yazarları bu terimleri izah edilen anlamlarıyla kullanırken, ifadeyi zenginleştirmek ve terimlerin anlamlarını güçlendirmek üzere, yanında, **musanna', dakîk** (dikkatli, ince eleyip sık dokuyan), **zâde-i tab', zekâvet, hâssa-i karîha, hâssa-i ibda', mûcid, muhteri', derrâk, bikr-i fikr, dikkat-i hayâl** gibi kelime ve terkipleri de kullanırlar. Bu kelime ve terkiplerin ortak yönü, başkalarından farklı, tasavvuru yapana has, yeni ve orijinal olmaktır.

Bütün bu tespitlerden sonra, Latîfî'nin, Mirek Tabib'in aşağıdaki beyti için kullandığı "hayal-engiz" teriminin gerçekliğini tahkik edelim:

Nakd-i ömrin güm itdügin canuñ
Çukurında bula zenahdânuñ[13]

Bu beyitte, insan için en değerli şey olan canlı olma özelliğinin kaybedilmesi ile sevgili ve çene çukuru arasında bir ilişki kurma ve tasavvur vardır. Şâir, önce insan hayatının kıymetini, "nakd" ile ilişkilendirir ve sonra bunu kaybettirir. Kaybolan şey, bir çukura düşmüştür. Bu çukur da, alelâde bir çukur değildir; sevgilinin çene çukurudur. Çünkü âşık, bütün ömrünü, sevgilinin aşkına mazhar olmak için harcayarak kaybetmiştir. Ayrıca, âşığın

hayatı, sevgilinin küçücük çene çukurunda kaybolacak kadar değersizdir. Tabii ki şâir, uğruna ömrünü feda ettiği sevgilinin bir gün kendisine yüz vereceği ümidini da yaşamakta ve o gün gelirse, sevgilinin kendisinin değil, çenesinin, âşığı çene çukurunda araması gerektiğini söylemiştir.

Görüldüğü gibi, şâir, yaygın "seven-çene çukuru-sevilen" ilişkisinin de ayrıntısına girerek, yerleşik kurgu ve tasavvur sisteminin sınırlarını aşmış; kelimeler arası ilişkiyi daha geniş bir ilişki alanına kaydırmıştır.

Gene Latifi'nin Fuzûlî'nin bir beyti için kullandığı, "Bu matla'-i matbû' anuñ zâde-i tab'ı ve hayâl-i hâssıdur." [14] dediği beytinde, söylenen özellikleri arayalım:

Mukavves kaşlaruñ kim vesme birle reng tutmışdur
Kılıçlardur ki kanlar dökmek ile jeng tutmışdur.

Fuzûlî, bu beytinde, kaş ile kılıç arasında, renk ve şekil itibâriyle bir ilişki kurmuştur. Bu yaygın bir kullanımdır; yani en iyimser tanımlama ile, **muhayyel**'dir. Fakat, beytin arka planında, çatık kaş imgesi bulunduğundan, **kılıç**'ı, yıkanıp temizlenmeye bile fırsat olmadan çok kan döken bir savaş âleti olarak tasavvur edip, üzerindeki kanların pas tutup sürme gibi siyahlaştığını söylemesiyle, Fuzûlî, yaygın hayal sınırlarını aşarak bir "hayâl-i hâss" veya "hayâl-engîz" örneği sergilemiştir.

Ahdî, Firdevsi'nin şiirleri için de, "… ebyât-ı hayâl-engîzi musanna'" der ve şu beyti örnek olarak alır:

Hatt-ı suhsârını ol nev-hat güzel itse tırâş
Âlem içre fitneler kopar kesilür nice baş[15]

Firdevsî, bu beytinde, parlak yüzlü sevgili uğruna nice başlar kesildiğini, yüzlerce ayva tüylerinin kesilmesiyle ilişkilendirerek ve "güzellik-hayranlık" ilişkisine yeni bir ayrıntı ile yeni bir açılım getirerek, yerleşik ve yaygın **hayal**'in sınırlarını aşmıştır.

Sonuç

Klâsik şâirlere ve tezkire yazarlarına göre, "hayâl-engîz" terimi, reel dünyadan alınan kelime ve kavramlarla, şâirin kurguladığı ve anlatmak istediği asıl anlam arasında, kelime ve kavramların **renk, şekil, muhtevâ, mâhiyet** ve **fonksiyon** açılarından tasarladığı ilişkileri, alışılmamış, ince ayrıntılar üzerine zekice kurulmuş ve duyulduğunda hayret ve şaşkınlık yaratıp hayâlleri tazeleyerek harekete geçirmesini ifâde etmektedir. Şâirler bunu yaparken, kendisinin ve okuyucuların mevcut birikimlerinde bulunan kelimeler arası ilişkiyi, daha önce fark edilip kullanılmayan ayrıntı ve arka planlara göndermeler yaparak yeni bir zihnî faaliyetle ortaya çıkararak

kurmaktadır. Şâirler, önce kendi işlettiği zihnî süreç ile yaşadığı keşif duygusunu, mısra ve beyitleriyle okuyucuya da yaşatarak, onların hayal sınırlarını aşmasına yol açmaktadırlar; yani, yaygın tasavvur, ilişki ve **hayâl**'leri, yeni ilişkilerle harekete geçirerek "depreten" ve o hayalin sınırlarını aşan bir tavır sergilemektedirler. Tezkirecilerin "hayâl-engîz" diye tavsif ettikleri şiirler, bu tür şiirlerdir.

KAYNAKÇA

1) İlhan Ayverdi, **Misâlli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul 2005, s.1217-1218.

2) Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük,** Ankara 2005, s. 863.

3) **Hayat Büyük Türk Sözlüğü,** İstanbul, Tarihsiz. s. 506.

4) Prof. Dr. İsmail Parlatır, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 2006, s.603.

5) **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.4, s. 167.

6) Sir W. Redhause, **Turkish and English Lexicon**, İstanbul 1992, s. 875.

7) F. Steingass, **Persian-English** Dictionary, Beyrut 1975, s. 491.

8) Süleyman Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı,** Ankara 2005, s.96.

9) Ziya Şükûn, **Ferheng-i Ziya,** İstanbul 1944-1968. s. 192.

10) F. Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara 1996, s.224.

11) Mürsel Öztürk, **Farsça Dilbilgisi**, Ankara 1988, s. 24.

12) İ. Parlatır, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Anakara 2006, s. 405.

13) Rıdvan Canım, **Latîfî, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzemâ**, Ankara 2000, s. 514.

14) R. Canım, **a.g.e.,** s. 435.

15) Süleyman Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı,** s. 470.